

Interpretant el segle xx. Primera aproximació

Jordi Casassas Ymbert

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història i Arqueologia
Carrer de Montalegre, 6
08001 Barcelona
jcasassas@ub.edu

RESUM: L'article pretén reflexionar sobre els límits si més no cronològics de la nostra matèria, plantejant si es pot seguir justificant a hores d'ara l'origen del «món actual» a l'any 1945. L'assaig divideix aquesta reflexió en quatre apartats que comprenen des d'unes consideracions prèvies sobre les meves motivacions fins a la consciència del segle per la seva periodització, els principals eixos explicatius del segle xx i unes consideracions complementàries que subratllen la importància dels fets.

PARAULES CLAU: segle xx, historiografia, història cultural, història política

Interpreting the Twentieth Century: an Initial Approximation

ABSTRACT: This essay explores the chronological boundaries of the subject matter, asking whether it is still justifiable to date the origin of “today’s world” to the year 1945. The text is divided into four sections that range from some preliminary considerations of the essay’s underlying motivations to an understanding of the century based on its periodization. They also examine the main explanatory axes of the twentieth century and offer some additional considerations that underscore the importance of events.

KEYWORDS: twentieth century, historiography, cultural history, political history

Els historiadors, especialment els contemporaneistes, que tenim tan a prop el nostre objecte d'estudi, estem obligats a pensar de tant en tant en què fem i en com ho fem, si no volem caure en la simple crònica o en l'anàlisi de petites coses que no interessin més enllà d'uns pocs especialistes. Per altra banda, com que els nostres temes es mouen amb el simple pas del temps, estem obligats a repensar periòdicament els límits si més no cronològics de la nostra matèria: podem seguir justificant a hores d'ara l'origen del «món actual» a l'any 1945?

Com a exercici de reflexió que és el que ara us presento, i no una simple narració concatenada de fets, no us he volgut estalviar el recorregut lògic dels meus raonaments; així doncs, us trobareu que vaig anant endavant i endarrere en el temps. Us volia avisar abans de començar tot excusant-me de la dificultat afegida que això representarà.

He dividit aquesta reflexió en els quatre apartats següents: unes consideracions prèvies sobre les meves motivacions, la consciència del segle per la seva periodització, els principals eixos explicatius del segle xx i unes consideracions complementàries i finals que he titulat «Que les grans interpretacions no ens facin negar els fets».

Unes consideracions prèvies

Com sabreu alguns, darrerament he publicat un llibre sobre el Noucentisme català. He hagut de pensar en les relacions entre la història local i la general, i he hagut de diferenciar entre el Noucentisme com a projecte i el Noucentisme com a període, cosa que m'ha portat a reflexionar sobre què és el que caracteritza la dinàmica del segle xx. Abans d'aventurar-me a fer una explicació d'aquesta magnitud, voldria precisar algunes de les qüestions que han determinat la meua reflexió d'ara.

Tots hem repetit en més d'una ocasió allò de què la història la fan els vencedors. Doncs bé, la història del segle xx ha estat tan dramàtica i ha produït tal quantitat de vençuts que no és estrany que es multipliquin els revisionismes. Així doncs, no podem convertir les nostres necessitats de revisió en un afer local sense córrer el risc que el desconeixement del marc general per abandó transformi les nostres anàlisis en quelcom incompreensible fora del nostre espai de referència.

En un altre ordre de coses, i a força d'anys i ganes, he hagut de fer un gran esforç per abandonar el conjunt d'apriorismes que tenen l'origen en la ideologia i que a vegades disfressem de mètode. El segle xx ens ha deixat com una de les seves pitjors herències el regne de les doctrines: la negació del pensament lliure, de la crítica, la inclinació a «pensar» en contra de l'altre (a qui considerem l'enemic). El segle xviii va ser el segle dels filòsofs; el xix, el de les grans ideologies, i el xx, el de les doctrines fetes aparentment com la continuació de les ideologies però que les neguen a base d'utilitzar «idees armades»; un dels grans doctrinaris del segle xx, Georg Lukács, al seu llibre *Història i consciència de classe* (1923), va poder afirmar que «si aquests són els fets, aleshores pitjor per als fets». Ha estat un pendent terrible que als historiadors ens ha comportat el risc de caure en plantejaments progressivament simplistes o dualistes i que ha portat a molts a la mania de judicialitzar el passat. Sortosament, la humanitat és molt més complexa que allò que ha estat capaç de pensar.

Tots sabem el risc que correm els historiadors de caure en el presentisme. En el camp de la història contemporània és molt fàcil caure-hi. Sovint tractem de temes encara no tancats i que ens afecten com a ciutadans, i amb això és molt difícil no prendre partit, ni que sigui inconscientment; el vocabulari i l'ús dels conceptes sovint es converteixen en un vertader parany. Ara bé, la lluita en contra dels presentismes no ens pot fer oblidar que qüestionem el passat des de les preocupacions del present i que cada present ha de preguntar-se

coses del passat que segurament diferiran de les que es demanava la gent d'una generació anterior.

Encara voldria destacar una altra prevenció. Es tracta de no caure en l'error de combinar arbitràriament la dinàmica dels fets amb la seva teorització, feta coetàniament o *a posteriori*, cosa que és pitjor. A vegades, aquesta substitució la fem inconscientment, per mirar d'omplir buits produïts per un dèficit de recerca. Com va dir el suís Jacob Burckhardt a finals del vuit-cents, en clara oposició a l'idealisme hegel·lià, les definicions conceptuals corresponen a la lògica però no a la història; en aquesta darrera, tot es presenta —deïa— en «estat fluid», a base de combinacions continuades, i res s'hi dona d'una manera neta i precisa.

La consciència del segle per la seva periodització

Sembla que, en acostar-se a l'anàlisi de períodes amplis espacialment i cronològica, el més prudent és començar per fer-ne la periodització. Així tenim la sensació de poder agrupar més fets (sense caure en la simple crònica) i donar-los un sentit. Per fer això, crec que haurem d'evitar partir d'un judici de valor que, en l'anàlisi del segle xx, sovint no significa una forma d'ordenació, sinó més aviat una cacera de «responsables». Penso que els esdeveniments rellevants capaços de fer de fita o partió cronològica haurien de ser aquells que han tingut especial força per produir un canvi social, cultural i polític durable. En relació amb el temps històric, voldria retreure encara una reflexió de Jorge Luis Borges: afirmava que un esdeveniment es produeix en un moment precís però no l'acabem d'entendre ni de prendre'n consciència fins molt més endavant. Penso que és una forma aparentment simple però elegant de prevenir-nos sobre la relativitat no mecànica del temps històric i sobre els paranys que ens ofereix l'ús de la memòria.

La mateixa periodització ha de canviar per força amb el pas del temps i el canvi de les preocupacions i les sensibilitats amb què ens encarem al passat. Les perioditzacions passades ens poden servir d'orientació, però quan van ser fetes en marcs culturals allunyats del nostre, haurem de ser molt prudents a l'hora de reproduir-les mecànicament: més aviat diria que es tracta de perioditzacions que elles mateixes es converteixen en objecte d'estudi, ja que representen proves de la percepció que els seus autors tenien de la seva època a través de la manera com volien entendre el seu passat.

Sense cap voluntat d'exhaustivitat, voldria centrar-me en un parell d'exemples de perioditzacions que en el seu moment van ser determinants, que van promoure rics debats historiogràfics i que podem considerar, d'aquesta manera, elements d'estudi de la seva època. Em refereixo a l'explicitada per Geoffrey Barraclough a la seva *Introducció a la història contemporània* (Edicions 62, 1966) i a la popularitzada per Eric J. Hobsbawm a *L'edat dels extrems. El curt segle XX (1914-1991)* (1994).

El professor anglès Geoffrey Barraclough (1908-1984) va evolucionar de medievalista a contemporaneista, va ser considerat el successor d'Arnold Toynbee i les seves obres van gaudir d'un èxit notable. Una de les de més impacte fou precisament la *Introducció* de 1966, obra que ell mateix declarà que havia concebut el 1956, segurament intentant entendre l'abast de fets com l'ascens de Khrushov al primer secretariat del Partit Comunista de la Unió Soviètica (PCUS), que va marcar la fi de l'estalinisme; la declaració dels països no-alineats impulsada per Tito; la crisi de Suez; la insurrecció antisoviètica de Budapest, o la ocupació israeliana del Sinaí, tots ells fets que havien tingut lloc el 1956. Cal entendre que el naixement acadèmic de la disciplina contemporània tot just s'havia produït el 1918 (en relació amb l'enorme impacte de la Gran Guerra) i la reflexió de Barraclough sobre el període contemporani devia ser de les primeres després del gran desastre de 1914-1945.

Més que una narració dels fets, a aquest historiador li interessà entendre en què consistia la contemporaneïtat, la qual va presentar com un procés de fronteres imprecises. Així i tot, la complexitat del tema el va portar a establir una periodització. Voldria destacar que ens trobem davant d'un exemple fantàstic de l'historiador que se sent interpel·lat per la realitat que l'envolta, que reflexiona críticament i que fa la seva feina en conseqüència. Uns vuitanta anys abans, el mencionat Jakob Burckhardt havia fet una cosa semblant en relació amb el seu present i la seva contemporaneïtat, que feia arrencar de la Revolució Francesa.

Barracloough va afirmar que «la història contemporània comença quan els problemes que són actuals en el món actual assumeixen per primera vegada una fesomia clara»; i es va referir a uns processos iniciats al voltant de 1870: l'anomenada segona revolució industrial, la revolució científica-tecnològica, la revolució demogràfica o l'esclat dels nous conflictes nacionals i socials sorgits al si de la nova societat de masses, tots ells processos en progressiva interacció. Com a bon representant dels vencedors dels horrors de la primera meitat del segle, aquest historiador fou un optimista que mirava cap al futur, rebutjant els factors de continuïtat en la història i pensant que aquesta està feta de salts fortuïts, de processos revolucionaris. L'altre gran fenomen que, segons Barracloough, separava la llarga època moderna de la contemporaneïtat era l'aparició d'un nou «sistema global de la política internacional», ja que, per a ell, els problemes determinats de forma hegemònica per Europa havien estat propis de l'època moderna. En conseqüència, i en la necessitat de posar una data a l'inici del període, es decantava per 1890, quan Bismarck va ser «acomiatat» de la cancelleria per l'emperador Guillem II, es va deixar enrere la política del segle XIX i es va iniciar l'escalada imperialista que precipitaria la Gran Guerra. En el món contemporani es marxarà en direcció oposada a la del vell món del segle XIX, fins a produir-se un canvi fonamental en les actituds de la gent.

Si volguéssim trobar algunes fonts d'inspiració de l'obra de Baraclough, crec que podríem apuntar a *Les conseqüències econòmiques de la pau* (1919), de John M. Keynes (1883-1946), o a la gran obra de l'hongarès Károly Polányi (1886-1964), *La gran transformació. Els orígens econòmics i polítics de la nostra època* (1944), llibre que va ser força silenciats en la primera fase dura de la guerra freda, ja que atacava tant l'evolució de l'economia liberal de mercat com l'economisme comunista. Per la seva banda, Baraclough també va voler posar una fita final a l'època contemporània. Es va decantar per 1961 i els canvis de tendència que semblaven endevinar-se al món; en simbolitzar-ho amb l'ascens a la presidència de John F. Kennedy, va voler veure-hi l'ascens a llocs de gran responsabilitat de gent que ja no estava determinada per la política anterior a 1939 i que va permetre superar, per exemple, la perillosa crisi dels míssils a Cuba de l'octubre de 1962. Segons ell, aquest nou món venia determinat per l'ascens de Bréjnev a la presidència de l'URSS, l'inici de la carrera espacial, l'esclat d'independències com a conseqüència del procés iniciat a Bandung, el nou marc obert per les relacions xino-soviètiques, la suavització de la guerra freda, el procés que portaria a la celebració del concili Vaticà II, la consolidació inicial del procés regional europeu iniciat en el Tractat de Roma o els primers passos de la revolució electrònica. El que no quedava clar, i per a Baraclough era difícil tenir-ne prou perspectiva, era en què consistiria el període que s'obria amb aquesta arrencada dels seixanta.

Podem dir amb Baraclough que a tota una generació nascuda en els anys vuitanta i formada en valors molt propis del segle XIX li va semblar que el gran impacte de la ciència i la tècnica estava provocant una fissura insalvable en el flux històric, així com dubtes seriosos de poder compassar la ciència amb la democràcia, com a mínim la que ells havien conegut fins aleshores. Fins i tot els crítics més aguts no encertaren en les seves prediccions sobre en què consistiria el nou segle. Tothom coincidia en què el segle XIX havia estat el segle

britànic. Però a l'hora d'atribuir la nova hegemonia la cosa no era tan clara. Persistien els tics eurocentristes, i fins i tot el prestigiós *The Daily Telegraph* no dubtava que la potència mundial del futur seria Alemanya, pel potencial científic, la capacitat d'organització, l'orgull que sentia pel seu passat i la fe en el seu futur (en contrast amb els dubtes britànics quan començaren a descobrir la seva vulnerabilitat). Pocs van ser els que abans de la Gran Guerra vaticinaren l'hegemonia dels EUA i els efectes trasbalsadors per a les formes de vida tradicionals de l'americanització d'Europa: potser l'historiador anglès John Seeley en va ser un dels primers, quan al seu llibre, aleshores molt anomenat, sobre *L'expansió d'Anglaterra*, del 1883, va augurar el proper declivi d'Europa per la força imparable de grans agregacions com els EUA i Rússia. No oblidem que a finals del segle XIX la geografia es va convertir en geopolítica.

L'altra periodització que va provocar un gran impacte i nombrosos debats acadèmics fou la del «segle curt» de Hobsbawm (1994), que va manllevar el terme de l'historiador hongarès Iván T. Berend. Per a l'historiador jueu, marxista, centreeuropeu i naturalitzat anglès, per tant un perfecte cosmopolita, el determinant era el cicle marcat per l'ascens i la caiguda del projecte socialista marxista, incloent-hi els anys de l'estalinisme, ja que fou aleshores quan el comunisme va esdevenir global, en acomplir l'esforç titànic d'ajudar les democràcies occidentals a derrotar al nazisme. M'estalvio una descripció detallada de les tesis de Hobsbawm, perquè són prou conegudes i la seva periodització segueix sent utilitzada per molts historiadors. Les fites del segle XX les situava entre la Gran Guerra i el col·lapse comunista de 1989. Penso que s'ha de tenir molt present que Hobsbawm va escriure el seu llibre en una conjuntura determinada per l'enorme impacte mundial que va produir l'ensorrada del món de l'Est. En aquesta tessitura era lògic girar els ulls cap a l'origen de 1917 i entendre aquests anys centrals del nou-cents com els determinats per la confrontació dual entre el comunisme i el capita-

lisme. De tota manera, cal tenir present que quan l'historiador naturalitzat anglès Donald Sassoon va publicar *Cent anys de socialisme. L'esquerra a l'Europa occidental al segle xx* (1997), no va situar l'inici d'aquesta centúria socialista en l'any 1917, sinó en el 1889, amb la fundació de la II Internacional.

Però, entrat el segle XXI, podem seguir ancorats en aquesta cronologia «curta»? El segle XX va venir determinat centralment per aquest dualisme antagònic? De fet, la ruptura de 1989-1991 va fer emergir processos ètnics, geogràfics, religiosos, nacionals, identitaris o de memòria que semblaven superats del tot i que tenien l'origen en el segle XIX, si no abans. Crec que això ens ha de fer pensar en si la revolució comunista va avançar realment i de forma irreversible en la seva promesa de destruir les velles classes socials, l'estat i la nació burgesos, el mercat o la religió. Així, penso que no podem parlar de forma unilateral de la crisi del món de l'Est com d'un procés autònom que per si sol havia donat sentit al segle XX mundial. Més aviat hauríem de pensar que la crisi del món de l'Est va formar part d'un procés molt més gran i d'abast general en què es va perdre la fe a poder seguir mantenint el control polític del canvi social: allò que Mark Mazower, el 1998, denominava «el contracte social en crisi», i que els països socialistes es demostraren incapaços de contrarestar, així com de superar el seu retardament econòmic o de resistir a l'avenç d'una cultura global determinada per la necessitat cada cop més generalitzada de respondre als desafiaments mediambientals, de la llibertat d'expressió, de la reivindicació de gènere o de la individualització de les identitats.

En definitiva, penso que la periodització de Hobsbawm, sens dubte suggeridora i tan ben explicada, responia en la part fonamental, com ja he avançat, a les exigències d'una conjuntura política i cultural molt determinada per l'impacte de l'ensulsiada de 1989. En bona part, situant l'inici del segle en la Gran Guerra, coincidia amb la cronologia avançada per Arno Mayer en el seu estudi sobre la per-

vivència de l'Antic Règim, publicat el 1981, encara que aquest darrer, seguint l'argumentació d'Alexis de Tocqueville, estava més preocupat per entendre el final del segle XIX que no pas per determinar la naturalesa del segle XX. Pel que fa al nou-cents, Hobsbawm considerava que el drama d'aquest segle havia consistit en la concatenació de les dues guerres mundials interrelacionada amb un sistema econòmic en canvi constant, amb el resultat de deixar en herència el sistema internacional menys estructurat dels darrers dos-cents anys, i que, per afegitò, s'havia d'enfrontar als perills de la degradació ecològica i de l'explosió demogràfica. La combinació d'aquest drama amb els elements d'esplendor (benestar, allargament de l'esperança de vida, comunicacions, extensió de l'ensenyament, etc.) li feia parlar de «l'edat dels extrems».

Cal dir que el mateix Hobsbawm (1917-2012) va fer una mena de revisió de la seva «edat dels extrems» al llibre titulat *La fi de l'estat*, publicat el 2000. En aquest treball abordava tres temes que considerava essencials per entendre per on havia evolucionat el món després de 1989, en l'època de la globalització extrema: parlava de l'evolució del nacionalisme, de la perspectiva de la democràcia liberal i de la qüestió de la violència política i del terrorisme. Hobsbawm hi desgranava tota una sèrie d'elements que, segons ell, caracteritzaven el post-segle XX: el buidatge de competències del vell estat nacional que refermava la crisi del sistema internacional de poder, l'entrada en el mercat de multitud d'armes de destrucció massiva i la proliferació de «guerres asimètriques» que reobrien les massacres, els genocidis i les neteges ètniques com mai s'havia vist des de 1945, i, amb ells, l'onada de refugiats, fugitius, desplaçats, etc.; un altre factor que destacava era l'extraordinària acceleració de la globalització i el canvi en la composició de les societats nacionals i en la valoració del concepte de ciutadania, així com l'aparició d'actituds com la xenofòbia, que ara veia generalitzada. Aquest darrer tret, amb el corollari d'hostilitats econòmiques, culturals, religioses, etc., havia posat en qüestió

les velles cohesions nacionals i feia aparèixer unes reaccions violentes provocades per la por, alhora que contribuïa a reforçar el procés d'individualització de les societats occidentals.

Finalment, en els darrers anys de la seva vida, Hobsbawm va anar preparant un text que es publicaria pòstumament el 2013 amb el títol *Fractured Times. Culture and Society in the 20th Century*, en què fins i tot trobem certs elements autobiogràfics. Hi va voler analitzar la fractura cultural i artística que es produïa al si d'una societat desorientada i que mirava endavant sense saber cap on havia d'anar. Així, Hobsbawm reconeixia una desorientació general en la societat de finals del segle xx i de principis del segle XXI, com si la fi del nou-cents hagués obert un període incert de transició encara per definir. La fi del segle ja no era la del cicle socialista, sinó la d'un model global de societat «desorientada». I pel que feia a aquest model, es referia al cicle de la superioritat de la civilització burgesa europea, que, malgrat el col·lapse a què la va sotmetre la Gran Guerra, havia seguit mantenint el sentiment de superioritat científica, cultural i espiritual. I per tal de buscar l'origen d'aquest cicle burgès, Hobsbawm es veia obligat a situar-se a finals del segle XIX.

Així doncs, per explicar-se aquesta crisi burgesa amb què veia cloure's el segle xx, Hobsbawm parlava d'elements com l'impacte de la ciència en la vella civilització del progrés vuitcentista, d'un mode de producció depredador i d'un sistema polític i institucional pensat per i per a unes elits meritocràtiques que no van poder assumir l'ascens de les masses, sobretot en els anys posteriors a 1945. Aquestes masses podrien haver optat per la via socialista (comunista, revolucionària) com la solució, però, sempre segons aquest autor, el que feren fou optar per la via socialdemòcrata, que els permetia accedir al model burgès sense grans traumes: ja veïeu que hi ha historiadors que poden acomodar els fets a la seva ideologia, fins al punt de fer responsable la gent de la no adequació. Per la seva banda, sempre segons Hobsbawm, les elits no van poder resistir l'impacte de la revo-

lució científica i tècnica, la consolidació de la societat de consum o l'ascens de les masses a un nou protagonisme polític electoral; així mateix, destacava el xoc entre la globalització i el manteniment de la vigència de l'estat nació, o la contradicció entre la desaparició de les normes en l'art i el fet que aquest es veiés determinat per les exigències del mercat (amb una importància creixent de la cultura de l'entreteniment). Aquesta darrera i pòstuma aportació de Hobsbawm crec que dona molta més profunditat a la seva visió del segle xx, tot contradient en bona mesura l'anterior del "segle curt".

En aquesta línia, personalment crec que a principis del segle xxi cal entendre el nou-cents com un segle llarg que comença en els anys setanta del vuit-cents i que simbòlicament acabarà el 1973 amb la gran crisi energètica: el petroli també havia posat un inici al segle xx, com va remarcar Schumpeter amb la seva teoria del desenvolupament econòmic de 1912; així mateix, compte, que també la crisi de 1873 havia estat la primera gran interrupció del creixement vuitcentista, en aquesta coincidència enigmàtica de les dates de les crisis acabades en 73. A partir de 1973 s'iniciarà un període que encara ens veiem obligats a catalogar com de transició, perquè és difícil determinar cap on va. Potser sí que podem aïllar uns quants elements d'aquest final incert del segle xx: entre altres, la internacionalització de les grans corporacions (multinacionals), la deslocalització industrial i l'extensió del fordisme a Àsia, el nou món de la riquesa en el marc de la globalització i el seu control transnacional de la informació, la crisi de l'estat nació tradicional i del seu vell sistema de partits, el col·lapse de l'humanisme marxista o la consolidació de la visió postmoderna que abandona tota aspiració utòpica en favor de la sacralització fragmentària del present i de l'oblit metòdic del que havia estat la modernitat.

Encara voldria afegir un darrer element que m'inclina a posar fi al segle xx el 1973. Aquell any es van iniciar a Hèlsinki les reunions de la Conferència de Seguretat i Cooperació a Europa, que van im-

plicar trenta-dos països d'aquest continent, i a l'URSS, els EUA i el Canadà. Les reunions s'acabaren el 1975 i comportaren acords fonamentals, com la cerca de solucions pacífiques dels conflictes, el respecte a la integritat territorial dels signants, el respecte a les llibertats fonamentals i als drets humans o la cooperació entre estats. Per tant, havia estat el 1973 quan s'havia intentat posar fi a la guerra freda, i no el 1989, acceptant el món de l'Est el respecte als drets individuals a canvi d'una cooperació imprescindible per suportar les seves economies en fallida. Dit sigui de passada, el nou clima acordat a Finlàndia entre 1973 i 1975 crec que també va intervenir, i penso que de manera força decisiva, en la caiguda de les dictadures al Mediterrani.

Hi ha un parell més de grans esdeveniments que ens fan de frontera en aquests anys setanta. Per un cantó, la derrota de la superpotència americana al Vietnam i, per l'altre, l'esclat a finals de la dècada de la revolució islàmica, que, com recordava el mateix Hobsbawm, va ser la primera que no va fonamentar el seu ideari en la Il·lustració.

Principals eixos del segle xx

Quan van prendre cos els principals elements que caracteritzarien aquest segle xx que acabem de delimitar cronològicament i temàticament? Quins en van ser els eixos fonamentals en vista de l'evolució de l'actual període que hem catalogat com de transició que ens determina actualment? Quina consciència es va tenir, en cada un dels finals de segle —el del XIX i el del XX— de l'existència d'una sèrie de factors que diferenciaven una època de l'altra?

Pel que fa a les percepcions, hi ha un element diferenciador, que consisteix en què a l'inici del nou-cents existia una voluntat quasi militant de diferenciar-se del segle XIX, mentre que a principis del segle XXI la voluntat és la de no ser diferent del segle XX (de poder-ne

recuperar el millor), però, de fet, ho és, de diferent, sense voler-ho. Això, per exemple, ho veiem si pensem que la gent de principis del segle xx, quan va voler superar el gran sotrac de les guerres mundials concatenades, va posar en marxa a l'occident el *welfare state*, preocupada pel benestar col·lectiu. Contràriament, la gent que es responsabilitzarà de l'arrencada del segle XXI el que farà és desmantellar-lo i privilegiar el benestar individual per allò que defineixen com la bancarrota del col·lectiu. És clar que en un i altre període aquesta posició ha afectat una elit, i això ens obliga a tenir molt present la distància creixent entre la cultura de les elits i la de les masses. A les darreries del segle xx, en el darrer quart que obre la transició en què encara estem instal·lats, aquestes elits estaran determinades en bona mesura pel *post*, pel postmodernisme, el postestructuralisme, la societat post-industrial o la postnacional (i per tendències com el minimalisme o la desregulació), que indirectament o per oposició assenyalen els grans temes que havien caracteritzat el segle xx i que declaren voler superar. I pel que fa a les masses, la universalització d'un ensenyament acrític i des-educador les deixa inermes davant qualsevol intent de manipulació, fins al punt que s'ha pogut afirmar que hem entrat en l'era de la postveritat.

Des de pràcticament el mateix inici del nou-cents occidental, s'havien instal·lat una significativa filosofia i una literatura de la fi, plenes de nostàlgies del món que estava desapareixent i dels valors sobre els quals s'havia fonamentat (aquí resulta obligat recordar l'obra pòstuma de Stefan Zweig, *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*, de 1942), o les que es referien a un sentiment pregon de malestar de la civilització, de presagis sobre la decadència d'occident (l'obra d'Oswald Spengler, per exemple). Hi haurà tota una sèrie de paraules que es començaran a repetir de forma simptomàtica: agonia, apocalipsi, suïcidi col·lectiu, catàstrofe (cultural, mediambiental, etc.), ceguesa o fracàs; el malestar de la cultura afectarà els camps més variats. Un exemple entre molts d'aquesta literatura del pessi-

misme amb què els europeus s'enfrontaren a la irrupció del segle xx ens el dona l'historiador francès Daniel Halévy, amic de Marcel Proust, Charles Péguy o Georges Sorel. El 1903 va publicar una curiosa «novella d'anticipació» que titulà *Història de quatre anys (1997-2001)*. Hi vaticinava la condemna del segle xx, per la seva deriva demagògica i la preponderància de la cultura de l'oci, el plaer i la mort. Halévy s'arreglerava amb els crítics de la modernitat tot parlant pejorativament, per exemple, de la «democràcia de carrer».

Tot i la dificultat de reduir a enunciats curts uns processos realment tan complexos i plurals, voldria proposar cinc o sis grans eixos que, a parer meu, han determinat i que ens ajuden a explicar què ha estat el segle xx: 1) la revolució industrial, científicotècnica i urbana; 2) la consolidació de la nova societat de masses i de la democràcia de masses; 3) el desfermament de la violència moderna; 4) la consolidació del nou estat nacional total; i 5) el final de l'Europa-Món i els efectes de la globalització.

Hi hauria un sisè eix, que se centraria a destacar el cicle socialista que fonamentava la periodització de Hobsbawm. Sens dubte, s'ha tractat d'un element molt important en el desenvolupament dels fets que han marcat el segle xx. Però ni crec que fos un factor determinant en l'arrencada del segle xx, ni un element que es debatés centralment en l'obertura del període de transició que va cloure aquesta centúria. Que la revolució es produís a Rússia, potser el país més pobre d'Europa, no ho preveia ni el socialisme científic del segle xix, i la derrota de la revolució bolxevic a Alemanya va impedir l'extensió d'aquesta revolució a l'Europa desenvolupada. Després de la mort de Lenin, el gener de 1924, l'estratègia bàsica va consistir a salvar la revolució en un sol país, i aquesta progressiva «normalització» internacional va portar a l'acceptació de l'URSS a la Societat de Nacions l'any 1934. Posteriorment, amb el gran procés de descolonització, podem parlar d'una simbiosi entre el comunisme i el nacionalisme, com a elements destacats que hi participaren.

En analitzar aquesta mena de grans eixos, l'historiador nord-americà Charles S. Maier (1939) opinava que ben bé podrien fer-nos considerar un procés llarg de la contemporaneïtat que englobés els segles XIX i XX (va parlar de la unitat històrica de l'edat industrial), en què el primer segle aportaria la constitució bàsica de la civilització burgesa i el segon, la lluita d'aquesta amb el gran esforç per construir la nova economia i societat nacionals; en aquesta gran confrontació apareixeria la nova irracionalitat (Nietzsche, Sorel, Freud, William James, Pareto, etc.), així com grans dosis de violència. Jo mateix vaig coordinar i col·laborar a redactar un manual d'història mundial contemporània que vaig titular *La construcció del present. El mundo desde 1848 hasta nuestros días* (2005). S'hi assenyalava un inici d'època coincidint amb la irrupció en l'escena internacional (europea, aleshores) de la tendència a la unificació de l'estat nacional i el principi del qüestionament de les velles estructures imperials de signe federal, de la reivindicació democràtica i del desafiament socialista, així com de l'acceleració industrialista i dels transports.

Ara penso que a mitjans del segle XIX sí que havia tingut lloc l'arrencada d'una tendència, però que no va ser fins vint anys més tard, en la dècada dels setanta, quan la combinació de tots aquells factors produí un canvi qualitatiu fenomenal i, amb ell, l'inici brutal de «l'edat dels extrems». El segle XX començà, com ja avançava, en aquest darrer quart del vuit-cents: quan la producció i la cultura material en general es van veure sotmeses a la gran tensió generada per la revolució científicotècnica; quan aquesta, a més de precipitar el pas de la reflexió teòrica sobre la violència a fer d'ella una realitat que envaïa totes les esferes de la vida, va influir en el canvi d'hàbits, en l'arrencada de l'explosió demogràfica contemporània o en la concepció d'un món definitivament mundialitzat, i, tot i que inicialment només en el camp de l'alta reflexió, determinat per la sospita que s'havia produït un vertader tall d'efectes irreversibles sobre el decurs històric. A partir d'aquest moment, l'alta cultura va deixar de

confiar en les seguretats de la «religió» positivista i es va refugiar en el vitalisme, en la força vital, en el relativisme o en dimensions desconegudes com la del somni freudià.

Com a conseqüència de tot plegat i potser com l'element fonamental que caracteritzaria el nou-cents, es va fer imprescindible una nova organització social, política i institucional basada en l'estat nacional total: era el que centralitzava l'acció de govern amb una funcionarització sense precedents, controlava el conjunt dels seus habitants i exercia el poder sobre els individus, els grups i el conjunt de les seves activitats privades o públiques; era un estat que es convertia en l'agent principal de la nacionalització de la massa dels seus habitants i de la regulació d'una nova societat de masses que deixava de ser un afer relatiu només al proletariat per passar a afectar la pràctica totalitat de la societat, mentre deteriorava fins a difuminar-la l'anterior societat de classes. Sense una classe mitjana ascendent, els emprenedors o els científics de tot tipus, aquest nou estat nacional total no hauria ni tan sols pogut posar-se en marxa. En aquest procés, la intel·lectualitat va iniciar el camí de la «traïció» (segons el concepte de Julien Benda) tot convertint-se, sobretot a partir de la Gran Guerra, en clars agents de propaganda i manipulació de les masses. Els canvis i els seus efectes foren tan ràpids que alguns han afirmat que, més que curt, el segle xx havia de ser el segle veloç (Lenin no havia dubtat a definir el nou-cents que començava per la tendència a la mundialització i per la precipitació del temps històric).

Tots aquests factors afectaven fonamentalment el Vell Continent. Alguns crítics van opinar que el segle xix europeu havia produït molta més història que la que la seva gent podia digerir. Inicialment es tractà d'un problema de magnituds i es va poder parlar d'una simple crisi de creixement. Però aquests canvis es traduïren en enormes desplaçaments de la població i en el creixement desorbitat i suburbial de les ciutats, un niu de desequilibris, tensions i violència realment inèdit. Sense l'existència del que hem denominat l'estat

nacionalitzador i total, hauria estat materialment impossible el control d'aquests canvis.

Però ni així va ser possible que Europa recuperés el control del seu propi procés històric. Ningú va poder aturar la convicció creixent que la violència ja era l'única llevadora que podia infantar una nova recuperació de la història: aquí no podem oblidar bona part de l'obra, d'altra part magnífica, d'Ernst Jünger; però, tanmateix, seria injust deixar de banda que gent de la talla de Thomas Mann o Max Weber s'alinearen amb el «partit de la guerra» alemany el 1914 (encara que poc després saberen rectificar); i sense oblidar tampoc que Marc Bloch el 1915 opinava que «els exèrcits nacionals han fet de la guerra un ferment democràtic», tant l'havia impactat l'entusiasme nacionalista de la primera mobilització militar. Tothom es va habituar a viure amb por, amb recel, amb una agressivitat creixent, en la inseguretat, en l'abús del poder o en la tendència creixent a portar els conflictes fins a l'extrem. Malgrat que es parlés amb frivolitat d'una «belle époque», la realitat transitava pel pendent de la crisi, molt lluny dels valors culturals constitutius de l'era industrial europea. En una conferència pronunciada a Munic a finals del 1918 i que es va publicar amb el títol de *La ciència com a professió*, Max Weber afirmava que Europa estava en runes i que tota la seva superioritat cultural s'havia demostrat impotent enfront de la follia política.

La primera manifestació clara i global d'aquests problemes la denominem la crisi imperialista. Si les tensions europees eren l'element fonamental d'aquest nou panorama, el medi en què es precipitaren aquestes tensions configuraria l'ordre internacional futur. Alguna gent, per exemple, l'agut Paul Valéry, es va adonar que una crisi en què ja comptessin l'expansionisme japonès, la nova presència internacional dels EUA o la ràpida descomposició dels imperis rus, otomà o austrohongarès (una crisi que es materialitzava a les Antilles o al Sud-est asiàtic, molt lluny d'Europa) comportava canvis de fons

que aleshores encara no es podien avaluar convenientment, però que acabarien per inquietar la consciència europea. Aquesta crisi imperialista va precipitar la confluència explosiva de dos factors: el nacionalisme dels estats i l'armamentisme. Es tractà d'una confluència molt ràpida. Un exemple d'aquesta rapidesa ens el donà Friedrich Engels: en la primera edició d'*Anti-Dühring* (1878) opinava que el militarisme estava abocat a la ruïna pels costos desorbitats de l'armament modern (es fixava especialment en el dels grans destructors); tan sols deu anys més tard, però, l'armamentisme ja era un fet tan evident que ell mateix alertava sobre el perill de la reunió entre el xovinisme i la guerra i assegurava que l'enfrontament entre exèrcits de milions d'homes devastaria Europa. No oblidem que molts historiadors es referiran a aquests anys com els de la «pau armada». La literatura també va recollir aquest perill destructor. Així, H.G. Wells el 1898 va publicar *La guerra dels mons*, pionera del gènere «d'anticipació científica», en la qual plantejava en el fons el tema de la perillositat de les innovacions tecnològiques tan destructives, però avisava també del perill de quedar-se enrere en aquesta cursa. L'armamentisme i el nacionalisme excloent es convertiren en altres trets definitoris del segle xx: alguns —no és el meu cas— han afirmat que el nacionalisme deixaria de ser determinant després de 1945 i que reapareixeria en la dècada dels setanta.

Que les grans interpretacions no ens facin negar els fets

Fins aquí, els límits cronològics del segle, que situàvem entre 1870 i 1973. El que ens correspon ara és avançar perioditzant l'interior d'aquesta centúria.

Hi ha historiadors que fins i tot han situat l'inici del segle xx al voltant de 1900. Donen importància a fets com la convocatòria de

la primera conferència de la Haia el 1899, per crear una institució que previngués el risc de la guerra i impulsés el desarmament (però tres mesos després de cloure's la conferència esclatava la guerra dels bòers); també destaquen la mort, el 24 de gener de 1901, de l'emperadriu anglesa Victòria, tot un símbol del vuit-cents; o la primera edició dels Premis Nobel el mateix 1901, en què es donà el de la Pau al fundador de la Creu Roja, Henri Dunant, o l'establiment el 1902 a la Haia del tribunal internacional per arbitrar entre països (no oblidem que molts historiadors espanyols fan començar el segle amb la crisi colonial de 1898). Es pot dir que cap d'aquests elements determinarà el segle xx, però no per això els podem oblidar sense córrer el risc de buidar de contingut el discurs històric. Alguns, prenent la part pel tot, han arribat a parlar d'un segle xx determinat per la vigència del senyal SOS de l'alfabet Morse: concretament des que el va llençar el *Titanic* el 14 d'abril de 1912 i tot el món coneixia la tragèdia gràcies a la recent unificació horària, fins al seu abandó oficial l'any 1997.

Si ens mantenim en la reflexió general, però, crec que hem de tornar a fixar-nos en la visió donada per Hobsbawm en el seu «segle curt» per veure com la determinació del període 1917-1989 li condicionava la periodització interior. En ella, aquest historiador diferenciava una època de la catàstrofe, una edat d'or i una edat final de la crisi. I el primer que podem constatar és que en les dues primeres «edats» mundials el comunisme no va exercir un paper determinant. Entès l'inici de la catàstrofe com el de la Gran Guerra, veiem que el comunisme en fou una conseqüència, però no una causa determinant. I pel que fa a l'edat d'or, que Hobsbawm situa entre 1947 i 1973 i al món occidental d'acord amb el seu excepcional progrés econòmic, social i civil, ens diu que aquest progrés es va donar en bona mesura gràcies a la confrontació exercida pel comunisme, amb la qual cosa pot reivindicar un cop més la seva caracterització «curta» i socialista del nou-cents.

Seguint, però, la periodització que jo he proposat més amunt, m'atreveixo a partir el flux tens, complex i sovint contradictori del segle xx en tres subperíodes: de 1870 a 1913, els anys de la tensió de la modernitat; de 1914 a 1945, els de la guerra dels trenta anys del segle xx i de la barbàrie totalitària (fins el 1953, amb la mort de Stalin, per al món de l'Est), i de 1945 a 1973, els anys de la tensió globalitzadora i de la guerra freda. Com és lògic, no ens correspon ni podem narrar ara i aquí aquest segle xx amb un mínim detall. Tan sols vull destacar alguns aspectes que no han quedat inclosos en l'intent d'explicació general precedent.

Del primer subperíode en voldria destacar un cop més la importància de la Gran Guerra. D'ella normalment en cerquem les causes, com hem fet també aquí, com una espècie de fatalitat a què portava l'eclosió de la modernitat europea i el seu xoc violent amb la societat tradicional i els vells problemes europeus. Molt poca gent en va preveure el caràcter terriblement nou, total, i cap dels protagonistes, les seves conseqüències. Uns pocs sí que van avisar dels perills d'una guerra que ja no seria com les conegudes fins aleshores. Nietzsche, per exemple, l'havia profetitzada; però qui ho feu més explícitament va ser el vell general prussià i fidel amic de Bismarck Helmuth von Moltke quan el 1890 es va acomiadar del Reichstag: cap guerra ja seria igual, va dir, perquè seria de pobles contra pobles amb estats armats com mai abans i només s'acabaria amb la total destrucció de l'enemic; i finalment maleïa a qui s'atrevís a desencadenar una guerra així.

Es van cometre molts «oblits» fins que es desfermà aquesta pandèmia de la modernitat. Ja hem al·ludit al pendent pel qual la violència s'ensenyorí dels comportaments i actituds col·lectius dels europeus a partir de les atrocitats comeses en la darrera fase de la colonització (recordem la terrible denúncia feta per Joseph Conrad a *El cor de les tenebres*, de 1899). Davant de tot s'hi col·locaren els estats «totals», que actuaren amb una inconsciència també total, oblidant el mínim

de prudència que fins aleshores havia presidit les relacions internacionals, definides per darrera vegada en el Congrés de Viena de 1814-1815. El fracàs de la segona Conferència de Berlín (1885) havia estat el primer avís del perill d'aquests desequilibris i, com ja hem comentat, la crisi imperialista oberta el 1895 en va ser el segon i darrer abans que es desfermés la guerra total de 1914-1918. S'acabava d'aquesta manera una tendència de llarg recorregut que buscava consolidar l'equilibri internacional respectant el *balance of power* continental: s'havia iniciat amb la pau de Westfàlia el 1648 i William Penn l'havia teoritzada en el seu *Assaig sobre la pau present i futura d'Europa* (1693); es va posar en pràctica a la pau d'Utrecht (1713) i l'abat Saint-Pierre ho explicà en la seva *Memòria per donar la pau perpètua a Europa*, del mateix 1713; posteriorment, Immanuel Kant ho elevà a la gran reflexió filosòfica-pràctica en el seu llibre *Sobre la pau perpètua* (1795), quan aquest equilibri estava un altre cop en perill. En canvi, ara els europeus es llençaren els uns en contra dels altres amb una rancúnia indescriptible, donant fe que la nacionalització agressiva de les masses per part dels estats havia estat un èxit, i enmig d'una majúscula inconsciència de fins a quin punt disposaven de la capacitat d'autodestrucció continental sense el palliatiu d'una disciplina social o d'una maduresa cultural-educativa per poder-ne suportar les conseqüències.

Hi ha un altre factor que voldria destacar i que corre en paral·lel al de la nacionalització de les masses: es tracta del procés d'extensió i consolidació de la democràcia electoral com a democràcia de masses. Ambdós processos van tenir una cronologia similar i els hem d'entendre totalment lligats a la complexa problemàtica que envoltà el caòtic creixement de les ciutats fruit de la gran migració del camp a la ciutat, dels canvis d'hàbits a què es va forçar milions de persones, de la imposició de nous règims laborals, alimentaris, familiars, etc. El gran desconcert (l'anomia durkheimiana) que això va provocar, els estats l'intentaren encarrilar amb la creació d'una nova moral col·lectiva que apel·lava a l'instint més que a la racionalitat (el nou nacio-

nalisme) i amb la introducció d'un sufragi universal masculí amb què es volia integrar les masses donant-los una aparença de responsabilitat pública nova, però que la corrupció electoral i parlamentària es va cuidar ben bé de diluir enmig d'un ambient de violència creixent. Ningú es va cuidar, en canvi, de donar contingut real a tot això, com tampoc de donar eines perquè aquestes masses poguessin exercir les seves noves responsabilitats «democràtiques» de manera efectiva. Tan sols els grans sindicats de masses van voler aprofitar les noves possibilitats, però abocant la gent a una nova forma de passivitat moderna denunciada tant pels sectors revolucionaris (comunistes) com per la moderna sociologia de les elits (molt especialment per Robert Michels). Penso que aquests dos factors de modernització crítica serien dos dels grans eixos del segle xx i ajuden a entendre per què s'hi va produir una polèmica constant (que durant uns anys va intervenir centralment en la confrontació de la guerra freda) sobre si existia realment un regim democràtic, si aquest es trobava en crisi permanent o si passava etapes de consolidació seguides de períodes crítics. Sens dubte, la gran confrontació entre els totalitarismes i la democràcia va contribuir a sublimar aquest sistema polític de masses i a fer perdre la memòria dels seus precaris orígens.

De fet, Europa no pairà la seva «guerra europea» fins ben entrada la dècada dels seixanta. En part, això es va deure a què s'havia entès com una guerra civil entre europeus i, per tant, tothom en tenia part de la responsabilitat. La resta del món va haver de pair la realitat i els efectes acumulats de la Segona Guerra Mundial, amb els seus horrors, amb la por de saber-se en condicions de posar fi a la vida sobre la Terra, amb la pervivència d'uns ressentiments que la guerra freda mantindrà vius fins molt endavant, així com amb l'amenaça que una altra recessió tornés a fer possible la reaparició de nous visionaris amb les seves «fórmules» per a un món nou. Però aquesta segona guerra es podia presentar de forma molt diversa de la primera: hi havia uns perdedors totalitaris que n'eren els responsables i l'havien

perduda, amb la qual cosa els bons guanyadors podien respirar alleujats i passar pàgina.

Però, fos com fos, al capdavant el que comptava era, com havia dit Paul Valéry el 1919, que «nosaltres, els civilitzats, ara sabem que som mortals». I com diria Hannah Arendt (i després van elaborar Habermas i la seva escola), davant d'aquell extermini en massa, la història només podia fer que narrar-ho, impotent per analitzar-ho i menys encara per explicar-ho. Però, i amb això vaig acabant, aquella violència organitzada i institucionalitzada fruit de la modernitat es podia veure contrarestada en part per l'aparició dels moviments d'alliberament, pel corrent d'emancipació de la dona, pel corrent d'enriquiment de la democràcia, per l'augment de la seguretat i el benestar (en la darrera part del segle «només» es produiria un milió de morts enfront dels més de 150 milions del període 1914-1945), pels beneficis d'una imparable revolució científica, etc. És clar que l'evolució del que quedava de segle xx i l'obertura del posterior i tens període que hem denominat de transició es cuidarien de rebaixar força totes aquestes expectatives. El sociòleg i antropòleg francès Edgar Morin ho resumia dient que «el segle xx deixa una herència de mort i alguns gèrmens d'esperança». Aquest autor el 2005 va publicar un petit llibre, que va titular *Culture et barbarie européennes*, on, entre altres coses, destacava la paradoxa d'una Europa occidental que ha estat el fogar de la dominació bàrbara del món alhora que de les idees humanistes i d'emancipació.

Malgrat tot el que he dit fins aquí, centrat en les grans interpretacions, que, com sempre, es fan un cop els fets ja han succeït, haig de reivindicar, per acabar, el paper de la sort i la mala sort, de l'imprevist o del fortuït en història, per no caure sempre en mecanicismes «explicatius» tot fent equilibris malabars de tipus metodològic per explicar el que és difícil d'explicar: per exemple, per què el tsar de totes les Rússies, Nicolau II, va abdicar sense soroll ni cap resistència a l'estació ferroviària de Pskov, un llogarret de mala mort a

tres-cents quilòmetres al sud de Petrograd, a les deu del matí del 2 de març de 1917? Tal com va afirmar George Steiner a *Una certa idea d'Europa*, de 2004, fins i tot les idees més abstractes s'han d'ancorar en la realitat.

Copyright © 2019. Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons mitjançant la qual qualsevol explotació n'haurà de reconèixer els autors, citats a la referència que apareix a l'inici del document.